

Geloof

33

IN NEDERLAND

2000 jaar Nederlanders
hun geloof en de media

2000 jaar Nederlanders hun geloof en de media

door Joris van Eijnatten

Zendingsfeest in 1863 in het Wolfhezer Bos. Maria Vos maakte deze pen-tekening voor het programmaboekje van de vijftigste editie van dit zendingsfeest in 1913. Maria Vos werkte vanaf 1853 in Oosterbeek, vlakbij Wolfheze. De voorstelling kan dus op eigen waarneming zijn gebaseerd. (PC)

Op 6 augustus 1863 reisde Alexander Ver Huell af naar het Wolfhezer Bos. 'Ik kom daar juist van een Algemeen Evangelisch Nationaal Zendingsfeest', schreef hij diezelfde avond in zijn dagboek, 'een vernieuwing der Oude Hagepreken'. Zo'n groots opgezette openluchtevenement had hij nog niet meegemaakt. 'Een ontelbare schare was daar met spoortreinen, met rijtuigen van alle kanten zaamgestroomd; bij het boerenhuis en op drie plaatsen langs de beek meer oost-waards, had men rustieke spreekgestoelten en banken opgeslagen.'

< Informatieoverdracht in woord en beeld. Een katholieke ervaringsdeskundige geeft in 1955 catechismusonderwijs aan een groep jongelui. Zijn betekenis als spreekbuis van een opperwezen wordt bevestigd door de reeks posters. Waar massamedia elektriciteit gebruiken, bedient de catechiseermeester zich van zijn lichaam. Een van de affiches weet waar al die energie vandaan komt. (SFA)

Critici moesten er niets van hebben, dat 'kerkje-spelen in de openlucht' waarbij dominees als Ottho Gerhard Heldring 'Verdoemenis! Verdoemenis!' preekten. Dit postuum portret uit 1877 door August Allebé toont de imposante gezichtsbehang van de orthodox-protestantse leidsman en filantroop. Bakkebaarden in allerlei soorten en maten waren rond 1860 in de mode en redenaars als Heldring ontleenden er een, naar zij hoopten, masculiene en gezaghebbende uitstraling aan. (MCC)

In deze prachtige aquarel vereeuwigt August Allebé het zendingsfeest te Wolfheze. Een prediker geeft uit de losse pols een voordracht. Getuige de vele paraplu's was het weer in augustus 1863 niet al te best. Op lange houten banken luistert het kleine maar fijne publiek aandachtig toe. (MFAB)

De dag was rustig begonnen.'s Ochtends vroeg om zeven uur was Ver Huell al naar de plaats van handeling gewandeld. Toen waren er nog weinig mensen. De idyllische sfeer veranderde toen het drukker werd en de zendelingen aan de arbeid gingen:

'Doch later stond men zij aan zij opeêngedrongen, en alles werd voor mij als een geschilderde Décoratie. – Toen de gemeente een vrij onharmonisch gezang aanhief ging het indrukwekkende nog meer verloren. – Eindelyk beklom Do.^s Helderling, (hij lijkt volkomen op de portretten van Proud'hon) het ruwe spreekgestoelte, omgeven van eenige ouderwetsche Dominé's met dikke buiken en steken. – Het regende nu en dan – en het mosch en de bosch-besstruiken waren nat....'

Over de godsdienstige boodschap die op die natte donderdag in de zomer van 1863 werd verkondigd, vertelt Ver Huell niets. Het was er gezellig, 'men zag de geldersche boerin zitten naast de met gouden oorijzers gekapte Noordhollandsche vrouw', de

Beelden zeggen meer dan woorden.
Dit geglazuurde schoteltje uit de late achttiende eeuw verbeeldt een bekend oudtestamentisch voorval: Ruth die tussen de aren haar toekomstige man Boaz ontmoet. De bijbelse scène werd in Nederland vaker afgebeeld, vanwege de boodschap van trouw en deugdzaamheid die erin verpakt zat. (NOM)

kraampjes verkochten broodjes en koffie, alles voor 5 cent, en het regende. Op de preken van de dikbuikige dominees heeft hij niet gewacht en over de enige predikant die hij wel beluisterd heeft, Ottho Gerhard Heldring, weet hij alleen te melden dat hij veel weg had van de bebaarde Franse socialist Proudhon.

Deze citaten uit een negentiende-eeuws dagboek illustreren de nachtmerrie van elke verkondiger van een religieuze boodschap: de toehoorder die ongesticht huiswaarts keert. Misschien is Ver Huell niet representatief. De steenrijke Amsterdammer was meer een waarnemer dan een deelnemer. Hij gebruikte niet voor niets het pseudoniem O. Veralby. Als schrijver en tekenaar wilde hij nu eenmaal overal bij zijn. En toch is zijn relaas kenmerkend voor veel ooggetuigenverslagen van mediabijeenkomsten van de Middeleeuwen tot heden. Men zag en ervoer van alles maar van de inhoud bleef vaak weinig hangen. Als dit nu het resultaat was van serieuze zendingsarbeid, waarom zou je als evangelist dan nog de moeite nemen? Hoe kon je als 'zender' van een boodschap de slechte ontvangst verhelpen? Het antwoord dat men in de Lage Landen op deze vragen heeft gegeven, is het verhaal van twintig eeuwen Nederlanders, hun geloof en de media.

Horen, zien en doen

Confucius schijnt te hebben gezegd: 'ik hoor en ik vergeet, ik zie en ik onthoud, ik doe en ik begrijp.' Inderdaad, met preken alleen kom je er niet. Godsdiensten zoals het christendom maken gebruik van een omvangrijk repertoire aan middelen – ofwel 'media' – om hun boodschap te verspreiden. Het gesproken woord, maar ook teksten, beelden, ruimten, rituelen en praktijken worden ingezet om mensen te overtuigen, te stichten, te onderrichten. Gebrandschilderde kerkrampen beschrijven figuren uit de christelijke traditie in stripverhaalvorm, islamitische gebedsbijeenkomsten zijn gevuld met rituele handelingen die naar het onzichtbare verwijzen, wierook op een hindoe

> De huishoudster van de pastorie poetst rond het midden van de twintigste eeuw een zilveren monstrans. Dit liturgisch voorwerp werd gebruikt om de geconsacreerde hostie te tonen, ter verering en aanbidding. Wat in onze ogen roomse kitsch schijnt, gold eeuwenlang als een medium dat menig gelovige ontzag en eerbied inboezemde. (LVG)

< Jong geleerd is oud gedaan. Jacob de Vos Willemsz tekende rond 1805 de activiteiten van zijn zoontjes. Hier preekt Willem, vermanend handje uitgestoken. Zijn broertje Gerrit luistert aandachtig. Zo lijkt het althans. Een predikant weet nooit zeker of hij de aandacht vasthoudt, zelfs niet bij een publiek van één persoon. (KOG)

huisaltaartje symboliseert trouw aan de godheid in een van haar gedaanten. Bijna elk object of handeling kan een drager van betekenissen zijn en fungeert dus als 'medium'.

Media zijn middelen van informatieoverdracht waarmee een publiek actief wordt bewerkt. De organisatie van de evangelisatiebijeenkomst in het Wolfhezer Bos zette verschillende media in om het per koets en trein toegestroomde publiek van geestelijk voedsel te voorzien. Ver Huell maakte melding van preken, maar had ook de ter plekke verspreide brochures kunnen noemen.

We kunnen media ook minder breed opvatten en ze beperken tot de moderne massamedia. Geijkte massamedia zijn de krant en de televisie, en sinds enkele decennia ook het internet. Als we dit historisch overzichtje tot de massamedia zouden beperken, begon de geschiedenis van geloof en media pas rond 1850. Een wat bredere definitie van media ligt meer voor de hand. We beginnen met de preek. Die staat in de joods-christelijke en islamitische tradities als overdrachtsmiddel immers centraal. Daarna komen modernere massamedia aan bod: krant en tijdschrift, radio en televisie, en ten slotte de 'nieuwe media', zoals het internet.

Priesterlijke pijlen

Hoe maak je het onzichtbare hoorbaar? Vroeg of laat zal elke verkondiger van een godsdienst een antwoord op deze vraag moeten bedenken. Vóór de komst van het christendom werden in Nederland sagen en mythen mondeling doorgegeven, van verteller op publiek, van ouder op kind, van priester op volk. Van een preek, in de zin van een geritualiseerde voordracht over geloofszaken met het doel toehoorders te overtuigen, te instrueren en te motiveren, was echter geen sprake. Zulke voordrachten kwamen voort uit de joodse en christelijke tradities. Ook in de islam zijn zulke voordrachten altijd gemeengoed geweest. Oudtestamentische predikers als Jesaja, Hosea,

Ik hoor en ik vergeet, ik zie en ik onthoud, ik doe en ik begrijp.

Jezus verspreidt de blijde boodschap onder zijn discipelen. Binnen zo'n kleine groep is de kans groot dat verbaal zaaigoed tot geestelijke ontkieming leidt. Dat verbeeldt ook deze houtsnede van rond 1483, vervaardigd door een onbekende Haarlemse meester. Let op de handgebaren van de deelnemers. Zij duiden erop dat de woorden van de meester onmiddellijk vruchten afwerpen. (RM)

De bekende schoolplaten van J.H. Isings voeren ons terug tot een geromantiseerd vaderlands verleden. Zo ook deze uit 1912. Of Sint Ludger in 785 werkelijk op deze manier missioneerde, weten we niet. Maar dat hij als prediker in de volkstaal bewust in de voetsporen van Jezus trad, staat vast. (MCC)

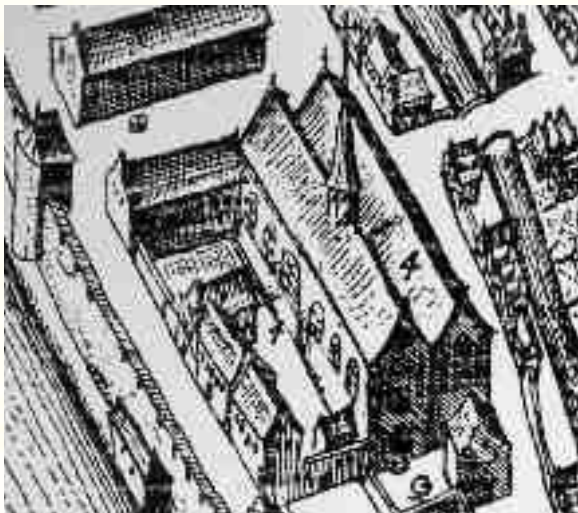
Amos en Micha maakten carrière door publiekelijk te jheremiëren over het in hun ogen zondige volk. Ruim tweeduizend jaar later zouden zij menig Nederlandse predikant nog als voorbeeld dienen.

Als oerverkondiger heeft ook Jezus, evenals na hem Mohammed, eeuwenlang een rolmodel vervuld. 'Toen hij de mensenmassa zag, ging hij de berg op', vertelt Mattheüs. 'Daar ging hij zitten met zijn leerlingen om zich heen. Hij nam het woord en onderrichtte hen.' Apostelen zoals Paulus namen later de plaats van Jezus op de kansel over. De nieuwtestamentische grondleggers van een 'godsdiens van het woord' hebben van meet af aan geworsteld met het probleem, hoe je het onvatbare ten gehore kunt brengen. Een kostbaar voorwerp zoals een zilveren kruis of het hemelse geluid van stemmig koorgezang verwees uit zichzelf al naar het hogere. Maar hoe breng je in navolging van Jezus het goddelijke onder woorden? Een missionaris moest op zijn minst uitleg geven over de nieuwe religie. Wat, waarom en hoe moest het volk geloven?

Wie oren heeft, die hore, zou Jezus hebben aanbevolen. Dat was voor een charismatisch leider makkelijker gezegd dan voor een doorsnee predikant gedaan. De hagio-

'Door niemand anders kunnen wij worden gered, want zijn naam is de enige op aarde die de mens redding biedt.' De hand van de schilder en de mond van de priester vertelden hetzelfde verhaal. Wie goed kijkt, ziet dat in dit Zuid-Nederlandse schilderij uit de zestiende eeuw het lijden van Christus gerangschikt is volgens twee monogrammen: de IHS van Jezus en de M van Maria. (MCC)

De Broerenkerk te Zwolle: op deze zeventiende-eeuwse kaart nog een gebedshuis, maar na de restauratie in 1988 bij gelegenheid in gebruik als kerstmarkt of rocktempel. De rond 1500 voltooide 'hallenkerk' biedt dankzij de twee lange beuken een multifunctionele open ruimte. (HCO)

Het interieur van de Broerenkerk naar het oosten. Door de bouwvorm kon een hallenkerk heel wat mensen bergen. Geen wonder dat dominicanen of 'predikheren' hier graag de kansel beklommen! Het preekgestoelte op de foto stamt uit de zeventiende eeuw. (HCO)

graaf (biograaf) van de heilige Gregorius, na de dood van Bonifatius een tijdlang bestuurder van het Utrechtse bisdom, sprak over 'de pijl van het woord des Heren'. Die pijl moest niet alleen het oor maar ook het hart doorboren. Dat vereiste oefening, techniek en niet een beetje flux de bouche. In kanselvoordrachten gebruikte de prediker, of hij nu parochiepriester, kanunnik of bedelmonnik was, beeldende en eenvoudige taal en vertelde hij bijbelse verhalen.

Althans, daar gaan we maar vanuit. We kennen middeleeuwse preken alleen uit toevallig bewaarde handschriften. En opgeschreven preken kunnen behoorlijk verschillen van uitgesproken preken. Wel werden in alle preken de regels der welsprekendheid toegepast. In de Middeleeuwen was bijvoorbeeld het spelen met getallen een populaire retorische truc. Drie stond dan voor de drie-eenheid en de deugden geloof, hoop en liefde. Vier wees op de vier kerkvaders, de vier evangelisten en de vier rivieren van het paradijs. Vermoedelijk werd ook in de gesproken preken gejongleerd met cijfers. Predikanten maakten ermee duidelijk dat alles in de wereld een diepere betekenis had, terwijl het publiek ze gebruikte als geheugensteun.

Een specifiek Nederlandse preektraditie heeft zich vrij laat afgetekend. Pas in de vijftiende eeuw, toen de productie van godsdienstig proza enorm opliep, begonnen kloosterlingen en godsdienstig geïnteresseerde leken aantoonbaar intensief preken te lezen. Vooral oudere preken, zoals die van de kloosterstichter Bernard van Clairvaux of de mysticus Meister Eckhart, werden toen grif gelezen. Maar ook voor nieuwe preken bestond belangstelling. 'Wat ik altijd vrijwel overal preek', schreef Geert Grote, voorman van een laat-middeleeuwse vroomheidsbeweging, 'is, dat we het lijden van onze Heer Jezus Christus voortdurend voor de geest moeten hebben'. Vrouwelijke religieuzen schreven zulke preken op, overigens vooral voor eigen gebruik.

Opzweepende preken

Over de werkelijke invloed van al deze preken weten we vrijwel niets. We kunnen het aantal handschriften tellen, evenals het later verschenen drukwerk. Voor het overige veronderstellen we maar dat het effect van de op zon- en feestdagen prekende priesters, kapelaans en monniken groot is geweest. We weten dat bepaalde religieuze orden, zoals de franciscanen en dominicanen, zich in het preken specialiseerden en dat zij vooral in de steden populair waren. In 1375 werd de (in de zestiende eeuw afgebroken) franciscaanse kloosterkerk in Dordrecht zelfs verbouwd om meer plaats te bieden aan

'Levend en krachtig is het woord van God, en scherper dan een tweesnijdend zwaard', stelt de bijbel. Ook gewelfschilderingen maakten deel uit van die verkondiging. Deze vijftiende-eeuwse afbeelding in de Broerenkerk toont de apostel Paulus met het boek dat hij schreef en het zwaard dat hem doodde. (WA)

HIER GEBEURDE HET

De Zoete Moeder rondgedragen door de stad

Het ritueel speelde zich af in 's-Hertogenbosch tussen de Sint Jan en de markt. Als spilfiguur in de grote processie maakte de Zoete Moeder haar jaarlijkse rondwandeling door de binnenstad. Het verhaal gaat dat het beeld van Maria eerst in 1315 werd rondgedragen, waardoor de stad op wonderbaarlijke wijze genas van een pestepidemie.

In eerste instantie maakte het eikenhouten beeld niet veel indruk op de stadbewoners. Het belandde op de schroothoop en bijna in het vuur. In 1380 kwam het terecht in de Sint Jan. Omdat het zo lelijk was, wilde niemand het een fatsoenlijke plaats in de kerk geven. Toen begonnen de wonderen – miraculeuze genezingen, onverklaarbare verschijningen – en weldra was het lelijke beeld met de bevallige glimlach niet weg te denken uit de Bossche cultuur.

De 'ommegang' van Maria werd grotendeels georganiseerd door de stad en begon met een mis in de kathedraal. In een bonte stoet trokken vertegenwoordigers van de ambachtsgilden (organisaties van handwerkslieden), de schutterijen (stedelijke verdedigingskorpsen) en de rederijkerskamers (toneelgezelschappen) door de straten naar de markt. Ze werden gevolgd door de met rode schutsmantel beklede Zoete Moeder op een draagbaar. Maria werd omgeven door de geestelijken van de stad. De vele priesters en kapelaans en kloosterlingen en kanunniken, allen in officieel tenue, werden gevolgd door de deken van de Sint Jan. Hij droeg een monstrans, een kostbaar vaatwerk met daarin de hostie. De bestuurders van de stad zetten de colonne voort. Na hen kwamen de leden van de Illustere Lieve Vrouwe Broederschap, een groep georganiseerde Maria-vereerders die hun eigen beeld van de heilige moeder torsten. De optocht werd afgesloten door een drom begijntjes en iedereen die maar wilde meelopen.

Op de zondag van de processie gonsde de stad van de activiteiten. De bewoners van Den Bosch hadden zich al het hele jaar verheugd op de plechtige handelingen, de vermakelijke mysteriespelen (toneelspelen) en uiteraard het rumoer en plezier. De processie werd opgetuigd met plechtstatige muziek, kerkelijke liederen, kleurige kleding, beeldende insignes en draagbare hemels of baldakijnen. Gekostumeerde muzikanten, van officiële stadspijpers tot ingehuurde zangers van geestelijke liederen, verzorgden de audiovisuele ondersteuning. Het belang en de betekenis van dit openbaar ritueel kon niemand ontgaan. De processie bevestigde met haar overdaad aan symboliek wereldlijke en religieuze waarden, en bood tegelijk aan diverse groepen de gelegenheid hun plaats in de samenleving te bekrachtigen. Zo fungeerde het ritueel rondom de mediagenieke moeder van Den Bosch als een probaat stedelijk en kerkelijk communicatiemiddel.

De ronde van 1936: getooid met prachtige kledij en gedragen door fraters verricht Maria haar jaarlijkse processie door de Bossche binnenstad. (SFA)

De Zoete Moeder van Den Bosch zonder haar brede mantel. De staande Madonna is gekleed in een rode tuniek met een groen overkleed. Op haar linkerarm draagt zij Christus. Uit de weinig sierlijke gestalte maakt men op dat het beeld waarschijnlijk is vervaardigd in een Maaslands atelier tussen 1280 en 1320. Tijdens plechtige optochten werd zij met 'echte' kleding omhangen. (EM)

toehoorders. En er waren bedelmonniken die in de open lucht grote menigten op de been wisten te brengen.

Johannes Brugman lukte dat regelmatig. Rond 1460 legde deze franciscaanse prediker in ruwe pij en bruine kap minstens tweeduizend kilometer af, op zoek naar een welwillend gehoor. Pratend als Brugman, soms wel vijf uur achtereen, verkondigde hij het evangelie in kerken en kloosters en soms in de openlucht. Hij liet zich voor zijn harde werk graag met zoete wijn belonen. En hij kwam pittig uit de hoek. Als het nodig was nam hij van hoog tot laag iedereen over de hekel. In 1462 arriveerde hij in Amsterdam om, tegen de zin van het stadsbestuur, steun te betuigen aan de bouw van een nieuw klooster. Hij hield er een opzweepende preek, met de retorische vraag als voornaamste stijlmiddel. 'Zeg Brugman, waarom ben je eigenlijk gekomen? Om die bordelen nog draaiende te houden?' Hij gaf zelf het antwoord: 'Waarachtig niet! Je wilt ze nu opruimen, omdat er anders, Godbetert, niemand anders is die dat doet.'

De Amsterdamse toehoorders van Pater Brugman waren na afloop van zijn 'sermoen' bereid zelfs hun leven te offeren voor de bouw van het minderbroederklooster. Het stadsbestuur verbood de monnik de toegang tot de stad. Hij keerde later in het jaar met de zegen van de hertog van Bourgondië terug om het omstreden klooster alsnog te openen. Brugman stond in een traditie die zo oud was als de preek zelf. Al in het antieke Palestina en in middeleeuws Arabië wisten religieus geïnspireerde voordrachtskunstenaars de toehoorders te mobiliseren. In 1566, het jaar van de beeldenstorm, brachten calvinistische hagenpredikers grote groepen mensen bijeen. Hun toespraken buiten de stadsmuren, in bossen en velden, werden aanvankelijk oogluikend toegestaan.

Op Walcheren stonden langs het pad naar de duinen zelfs verkeersregelaars om mensen de weg te wijzen naar de plaats waar 'het woord Gods te recht gepredikt werd'. Zolang alles vreedzaam verliep, tolereerden de overheden zulke clandestiene prediking om sociale spanningen te dempen en uitbarstingen van geweld te voorkomen. Toen eenmaal de vlam in de pan sloeg en de calvinisten de beelden en altaren in de stadskerken omvertrokken, werden de hagenpreken verboden. Dat betekende niet dat opzweepende preken voorgoed verdwenen. Tirades vanaf de kansel waren altijd wel nuttig om 'het volk' op te hitsen tegen vermeende vijanden, ongeacht of die Spaans of Frans, rooms-katholiek of ketter, of aanhangers van een bepaalde theologische richting waren. Maar de belangrijkste sociale functie van de preek was niet het opzweepen van menigten tot verbale of fysieke daadkracht, maar het bijbrengen van deugden.

Deugdzzaam gemiezer

Voor passende instructies over normen en waarden hoefde je natuurlijk niet naar de kerk. Die werden ook op school overgedragen, of thuis. Een 'gordijnpreek' of 'bedsermoen' geldt nog altijd als een belerende monoloog, doorgaans afgestoken door vrouwen, waar mannen normaal gesproken geen woord tussen krijgen. Overheden zochten liever naar een publiek communicatiekanaal. Vanwege de regelmaat en de sociale controle leek de kerkelijke preek een uiterst betrouwbaar medium, veel effectiever wellicht dan in het heden een televisiespotje van de stichting SIRE. Een dominee kon je niet zomaar uit zetten en vóór het preken de kerk uitgaan deed je liever ook niet. De kerk en niet minder de overheid maakten daarom graag gebruik van de kansel om het volk op te voeden. De deugden die verkondigd werden, weerspiegelen de waarden van die tijd. Zoals 21e-eeuwse Nederlandse imams in de vrijdagpreek vooral zorgzaamheid en respect aanprijzen, behandelden dominees in de tijd van de Republiek de tien geboden.

De Synode van Dordrecht had in 1619 bepaald dat de uit 1563 stammende Heidelbergse Catechismus ieder jaar integraal vanaf de kansel verkondigd moest worden. De

Johannes Brugman op de plek waar hij bij voorkeur verbleef, en dat vele uren achtereen. Het feit dat dit beeldje uit de achttiende eeuw stamt, toont aan hoezeer hij zich blijvend in de collectieve herinnering heeft gevestigd, als symbool van weergaloze preekvaardigheid. (OLHS)

De tien geboden kwamen jaarlijks op zijn minst eenmaal in de preek voorbij. In de tussentijd herinnerden teksten de gelovigen aan de regels van het christendom, zoals dit Delfts blauwe wandbord uit 1718. Het zal aan de wand van een huiskamer een plaatsje hebben gehad. (MCC)

predikant kon elke week één thema behandelen, want de catechismus was verdeeld in 52 vragen en antwoorden, ook wel 'zondagen' geheten. Op de zondag werd tweemaal gepreekt, 's ochtends over de bijbel, 's middags over de catechismus. De catechismusprek kon naar verluidt wel ruim vier uur duren, al was anderhalf uur, aangegeven op zandlopers die soms in koperen hangers naast de kansel waren gemonteerd, gebruikelijker. De tien geboden kwamen in zondagen 34-44 van de catechismus uitgebreid ter sprake. Zo ontving men in de preek richtlijnen aangaande waarzeggerij, Mariaverering, vloeken, oogsten op zondag, het vaderlijk gezag, zelfmoord, ongehuwd samenwonen, bedelarij, achterklap en ijdele gedachten. Katholieken gebruikten niet de catechismus, maar de feestdag van een heilige om de moraal aan het volk te verkondigen. Die van Sint Joris bijvoorbeeld kon aanleiding geven tot een sermoen over moed en ridderlijkheid.

In preken werd het volk een spiegel voorgehouden. In de zeventiende eeuw woedde in Dordrecht zelfs een 'hairige oorlog', nadat dominee Borstius luidruchtig zijn mening had verkondigd dat mannen met lang haar een bijbels verbod overtraden. In het bijzonder op dank- en bededagen staken gereformeerde boetepredikers, in navolging van de profeten, uitvoerige jeremiaden af. Rooms en konden er op dergelijke dagen ook wat van. Pastoor Schiefbaan, eveneens uit Dordrecht, waarschuwde in 1781 voor de straf die Nederland zou treffen, nadat Polen al door overstromingen, Spanje door droogte, Moldavië door sprinkhanen, Perzië door aardbevingen, Londen door brand en Deventer door runderpest waren getroffen.

^ Tussen de zondagse preken door wezen beelden de gelovigen op wat niet mocht of juist moest. Deze prent van de dichter-tekenaar Jan Luyken uit 1685 onderwijst het derde gebod: 'Gij zult de Name des Heren niet Eydelijk gebruiken'. (MCC)

> Naast zedenmeesterende kanseldenaars herinnerden ook geschreven teksten de kerkgangers aan de regels van het christendom. Deze wandschildering uit 1611 in de Grote of Lebuïnuskerk te Deventer geeft de tien geboden weer. (MCC)

EEN OOGGETUIGE

Toegewijde kerkganger hield dagboek bij

De zeventiende-eeuwse schoolmeester David Beck was een toegewijd lid van de Haagse gereformeerde gemeente. In 1624 hield hij een dagboek bij, een 'Journael ofte Dagh-Historie'. Daarin maakte hij notities over 'alles dat mij (ende de mijne) op elcken dag is weder-varen'. Beck schreef onder meer over zijn preekbezoek..

Zondag 7 januari was een speciale dag, omdat hij toen in de Kloosterkerk in aanwezigheid van de Koning van Bohemen deelnam aan het avondmaal. Voor het overige was zijn dagbesteding vrij typisch. 's Morgens ging hij 'ter Predicatie' naar de Oude Kerk, waar gesproken werd over 'Marc 10 Vers 28 van den rycken jongelinck'. Thuis zong hij bij het vuur (het was hartje winter) Psalm 51. Daarna kwam zijn goede vriend Breckerfelt langs. Zij spraken over de bijbel en lazen wat in een 'Cathechisatie op den heydelberg-schen Cathechismum'. 's Middags ging Beck opnieuw naar de kerk. Ditmaal ging de preek over zondag 41 van de catechismus, vragen 108 en 109, 'op het 7 geboth ghy ende zult niet Echtbreken'.

Beck vertelt nooit iets over de inhoud van de preek. Hij beschrijft vooral belangrijke momenten gedurende zijn dag. Op zondag 21 januari was hij 's ochtends in de Grote Kerk waar dominee Cornelis de Vrij preekte 'uijt Genesis 6 Cap. 1 vers'. Die middag tracteerde zijn jongere broer hem 'op kool, speck ende worst'. Op 7 april, paaszondag, ging Beck na afloop van de preek (over Mattheüs 24) opnieuw ten avondmaal en vervolgens naar de middagpreek (over Psalm 116:12). Thuisgekomen 'warmde [ik] my een uijr of 2 bij den vier, alsoo mij de voeten van koude schier afvielen'.

Vond Beck het dan niet de moeite waard om inhoudelijke aantekeningen te maken? Voor Beck was vooral de regelmaat van belang. Hij wilde in zijn dagboek laten zien, hoe een goede vader en christen zijn tijd besteedt. Hij wilde een voorbeeld zijn voor zijn gezin en dus liet hij zien dat hij vaak naar de kerk ging. Alleen in heel bijzondere omstandigheden krijgen we te horen waarover in die kerk precies geprekeet werd. Bijvoorbeeld op 25 februari, toen in de druk bezochte Grote Kerk een lofpreek werd gehouden 'over de verlossinge van onse Vijande, die weder de Yssel over geweken ende vertrocken waren met groote schade, schande, ende verlies zijns volx, door kou ende ongemack'.

Het interieur van de Grote Kerk in Den Haag, zoals David Beck het heeft gekend. De schilder Gerard van Houckgeest liet in 1651 zien dat mensen niet alleen om de prediking naar de kerk gingen. Ze werden er begraven (links) of in alle rust gevoed (midden) – met de melk van de moeder en die van het geloof. Dit schilderij is een kopie door Abraham Delfos uit 1776. (RM)

Had die georganiseerde deugd- en strafverkondiging effect? Volwassen mannen zullen zich weinig hebben aangetrokken van een dominee die hun opeens kwam vertellen dat zij het haar moesten laten knippen. Toch miste op de langere termijn de kansel zijn uitwerking niet. De gevolgen van het week in week uit preken heeft men wel het 'druppel-effect' genoemd. Jaar na jaar en eeuw na eeuw viel een regen van richtlijnen neer op het volk. Soms gebeurde dat in de vorm van een stevige stortbui, als een predikant plichtsgetrouw de fiolen van zijn ambtelijke toorn uitstortte over het gehoor. Belangrijker was het aanhoudende gemiezer van normen en waarden waarvoor hij de verantwoordelijkheid droeg. In het kerkelijke Nederland van de zeventiende eeuw hield niemand het lang droog.

Individuele luisteraars

De Republiek der Verenigde Provinciën, die tot 1795 stand hield, was een protestants bolwerk en het protestantisme heet een godsdienst van het woord te zijn. Of de preek in deze periode beter dan voorheen het volk bereikte, valt niettemin te betwijfelen. 'De boeren hebben dikwijls dorst', ging een zeventiende-eeuwse Nederlandse gezegde, 'Ze houden van een korte preek en van een lange worst'. Ook boerinnen zullen die wens hebben onderschreven, al was het aantal prekenliefhebbers juist onder vrouwen relatief groot. Dat was in de late Middeleeuwen al zo. Dankzij naarstig schrijvende nonnen beschikken we bijvoorbeeld over de preken van Brugman.

Een geliefd preekthema, maar dan in beeldvorm: Gods slaande hand over Nederland, hier volgens een in 1745 door Jan Smit gemaakte gravure. De 'pest-siekte' ofwel runderpest decimeerde in de achttiende eeuw enkele malen de veestapel. Voordat de inenting ingang had gevonden was er maar één remedie tegen zo'n epidemie: een door predikanten geleide, algehele bekering van het volk. (AvS)

In de achttiende eeuw stenografeerde Maria Boter, een lid van de Middelburgse gemeente, in de kerk de preken van dominee Bernard Smytegelt. Met krachtige stem en energieke gebaren, zo gaat het verhaal (waaraan de vertellers toevoegen dat zijn gebaren zo energiek waren dat ze hem een hernia opleverden), bracht deze predikant 145 redevoeringen ten beste naar aanleiding van een en dezelfde bijbelpassage. Die was te vinden in het evangelie naar Mattheüs, waar Jezus zegt dat God het 'gekrookte' of 'geknakte' riet niet zal verbreken. Geknakte rietjes symboliseerden de onzekere gelovigen in de gemeente die Vader Smytegelt in zijn preek een hart onder de riem stak. De vromen onder zijn gehoor zullen aandachtiger naar de preek geluisterd hebben dan lieden die de dienst vooral bezochten om hun sociale plicht te vervullen, een huwelijkskandidaat te zoeken, hun zangstem te oefenen of hun nachtrust voort te zetten. Godvruchtige individuen bleven tijdens lange voordrachten daarom zo oplettend, omdat aan hun verwachtingen werd voldaan. Een achttiende-eeuwse vrome 'fijne' rekende op een preek die religieuze ervaringen opriep. Hij of zij was uitstekend in staat een bezonnen oordeel over de kwaliteit ervan te geven. Voldeed de dominee niet dan kon men altijd kerken bij een ander. Niettemin vonden bekeringen vaker buiten de kerk plaats dan erin. De uitspraken van een vroom familielid of godvruchtige leek speelden meestal een grotere rol dan de officiële preek. De verwachting die een luisteraar koesterde van preken en predikanten, werd in hoge mate bepaald door zijn religieuze en sociale achtergrond. In een vrome omgeving ging het er anders aan toe dan in het milieu waarin de beschaafde burgerij zich bewoog.

Otto van Eck, zoontje van een deftige Haagse advocaat, ging elke zondag naar de predikatie, soms van een Franssprekende predikant. Zo oefende hij zijn vreemde talen. Papa en mama moedigden hem ondertussen aan een dagboek bij te houden. Na terugkomst van de preek schreef hij braaf zijn indrukken op. Daardoor bezat zijn preekbezoek verschillende didactische functies. 'Deze morgen ben ik met Papa te Voorburg bij dominee Cussi te kerk geweest', schreef Otto op zondag 5 juni 1791, 'welke zijn stof had uit Ps 33:13, dat God alles ziet uit den hemel wat de mensen doen, hun lot bestiert en hun hart formeert'. Otto werd van huis uit gedruild in gedisciplineerde oplettendheid, al mocht zijn oefening niet altijd baten. Op 25 oktober noteerde hij over dominee Brill: 'van zijn preek heb ik niet veel verstaen omdat ze wat onbegrijpelijk was.'

Gelijke voorstellingen

Dat zeventiende- of achttiende-eeuwse preken onbegrijpelijk waren, is een vaak gehoorde klacht – al werd die meestal geuit door negentiende-eeuwse kerkhistorici die de preekhervormingen uit de tijd van Otto van Eck voor lief namen. 'Preken moeten drie K's hebben', ging in die eeuw het gezegde. Ze moesten Kort, Klaar en Krachtig zijn. De aanbeveling beantwoordde aan een nieuwe (of liever: de heruitvinding van een oude) opvatting over de ideale preek. Op zondag 10 maart 1822 schreef de directeur van de Nederlands Handel-Maatschappij, Willem de Clercq, over de doopsgezinde voorganger Samuel Muller: 'Jammer dat Muller dat hartelijke dat verhevne dat hij in het gewoon onderhoud bezit zoo weinig in zijn leerredenen overbrengt waarin altoos een zekere eentonigheid heerscht.' De Clercq hoorde weinig dingen 'die de aandacht opwekken en naderhand naverteld kunnen worden'.

Een ideale preek diende naar negentiende-eeuwse maatstaf 'het hart' te treffen. Hij bevatte allerlei retorische elementen die een geoefende kerkganger als De Clercq in de praktijk herkende of juist miste. Predikanten kregen in deze tijd te maken met een steeds kritischer en zelfbewuster publiek. Zij moesten onderling steeds vaker concurreren, want door de scheiding van kerk en staat waren alle evangelieverkondigers gelijk. Bovendien waren predikanten niet de enigen die dat kunstje konden opvoeren. De

Predikanten kregen in deze tijd te maken met een steeds kritischer en zelfbewuster publiek.

Op zondag bedient de predikant het woord van God. Op dit schilderij uit 1669 van Emanuel de Witte preekt het geleerde medium tussen hemel en aarde vanaf de kansel links. Staand en zittend onder de gotische bogen van de Oude Kerk te Amsterdam lijken de mensen aandachtig naar de boodschap te luisteren. (RM)

Ook roomsen hadden massabijeenkomsten in de open lucht. Op de Katholiekedagen luisterden toehoorders naar bisschoppelijk goedgekeurde sprekers. Op de zesde Nederlandsche Katholiekedag, gehouden in Den Bosch, was 'gezag' het thema. Hier de pontificale hoogmis, gevierd op de Bossche Parade op 24 juni 1934. (SFA)

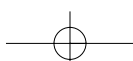

Moderne mensen verheugden zich op een dagje in den vreemde, waar zij gezelligheid aantreffen en onbekenden ontmoetten.

Omroepen bereiken hun publiek op verschillende manieren. Dat kon via de anonieme ether, maar ook door ontmoetingen in het land van 'aangezicht tot aangezicht'. In 1977 verzorgde de NCRV een geloofsdag in het Friese Veenklooster. Wie niet wilde staan, nam een tuinstoel mee. (SFA)

preek ging noodgedwongen de competitie aan met theatervoorstellingen, socialistische redevoeringen en lezingen over de evolutieleer. Tot overmaat van ramp beschouwde menigeen een dagje uit (met de trein naar Zandvoort bijvoorbeeld) als een aantrekkelijker besteding van de zondag dan het bijwonen van een slechte preek op een harde houten bank in een onverwarmde kerk. Het feit dat mensen over vrije tijd beschikten, werd voor predikanten een serieus probleem.

De negentiende-eeuwse zendingsfeesten, zoals dat van 6 augustus 1863, waren een

Geen preek maar een lezing. Waarin ligt precies het verschil? Prekers en sprekers bespelen beiden hun publiek. Hier de Amerikaanse verkondiger Khalid Yasin op het eerste Nationaal Islam Congres te Amsterdam in mei 2009. Naar hem kon ze wel vier uur achtereen luisteren, meldde een belangstellende moslima. Veel langer dan naar een hoogleraar aan de universiteit. (ANP)

antwoord op de veranderde tijden. Moderne mensen verheugden zich op een dagje in den vreemde, waar zij gezelligheid aantreffen en onbekenden ontmoeten. Tegelijk konden zij genieten van het optreden van een vermaard prediker. De grens tussen kansel en podium, tussen preek en theater, was altijd al vloeiend maar verdween nu soms geheel – vooral als de preek Engelse of Amerikaanse invloeden had ondergaan. De negentiende-eeuwse sigarenfabrikant Justus van Maurik vertelde hoe in zijn jeugd een Mormonenprediker hem uitstekend had vermaakt. ‘O, de mensch wird quite new born’, had deze met verve zijn gehoor toegeroepen. ‘You wordt voor Jottes auge ein klein oenschoeldig kind - kommt dann, wordt weeder kinder!’

Effectiviteit door vermaak is sindsdien een richtsnoer gebleven. We maken een sprong en schrijven 22 juni 1954. De meer dan 40.000 mensen die het optreden van de Amerikaanse evangelist Billy Graham in het Olympisch Stadion te Amsterdam niet wilden missen, kregen een gelikte performance voor hun moeite. ‘Hij is een soort boeteprediker’, schreef de *Leeuwarder Courant* indertijd, ‘geen sombere maar een blijmoedige’. Die opgewektheid kenmerkte ook de EO-jongerendagen, sinds 1975 gehouden op locaties als de Groningse Martinikerk, de Arnhemse Gelredome en de Amsterdamse Arena. Beroomde evangelisten als Henk Binnendijk hielden er hun preek, terwijl het publiek daarnaast genoot van gospeldiva’s, praisebands en christelijke rock.

Het publiek was er jong, modern en open. Een journalist van *De Gelderlander* in 1998: ‘Een groep meiden. Ze zouden ogenschijnlijk zo op weg kunnen zijn naar de Spice Girls, maar dat is abuis. Helemaal abuis. „Bah’, zegt de 13-jarige Mariëlle en de rest van de groep uit Linschoten knikt enthousiast. Ze zijn op weg naar de EO-jongerendag en willen dat weten ook. ‘„EO, EO, je krijgt het niet cadeau”, zingen ze.’

Katholieken hadden sinds 1977 hun Jongerendagen, maar daar werd weinig gepreekt. Voor een wervelende reli-show gingen katholieke jongeren liever naar de EO.

Brandend vlees

Als de geschiedenis van de preek iets leert, dan is het wel dat het gesproken woord alleen ontoereikend is om mensen te overtuigen en te kerstenen of een blijvende moraal bij te brengen. Media versterken elkaar. De kansel maakt deel uit van een ‘communicatiesysteem’, een samenhangend geheel van media dat door godsdienstige groepen gebruikt kan worden om een geloof te verbreiden of te propaganderen. Het is

Een propagandaprent uit 1928. De Evangelische Maatschappij werd in de negentiende eeuw uit antipapistisch sentiment geboren, toen in 1853 de Nederlandse katholieken opnieuw bisschoppen mochten aanstellen. En wat symboliseerde het standvastig weerstand bieden tegen Rome beter dan een massieve Lutherkop? (WB)

Sinds de negentiende eeuw hebben reclamemakers de techniek uitgebuit om beeld en tekst snel in veelvoud te reproduceren. Ook gelovigen adverteren. Een probleem daarbij is dat zowel het beeld als de tekst voor meerdere uitleg vatbaar is. Wie niet thuis is in de bijbel, zal christelijke publiciteitscampagnes maar ten delen kunnen volgen. (PC)

Pamfletten reageerden op pamfletten en soms ook op een boek. In dit geval antwoordde de vooraanstaande Utrechtse theoloog Gisbertus Voetius met een dikke pil op een 'lasterschrift' van zijn collega-godgeleerde Daniel Tilenus. Wie belangstelling had voor dergelijke polemieken, kon de diverse geschriften bij elkaar in een boekdeel laten samenbinden, zoals ook met dit pamflet gebeurd is. (UBVU)

veelzeggend dat het woord 'propaganda' zelf een religieuze oorsprong heeft. Het woord duikt eerst op in de zeventiende eeuw, toen de noodzaak om mensen van één bepaalde waarheid te overtuigen sterker gevoeld werd dan ooit. In 1622 werd de Congregatio de Propaganda Fide (Congregatie voor de Verbreiding van het Geloof) door de paus ingesteld om de Reformatie te bestrijden. Deze commissie van kardinalen probeerde op afstand toezicht te houden op bisschoploze gebieden. Zo ook de *missio Hollandica*, het deel van protestants Nederland dat door de paus tot missiegebied was verklaard.

De preek was slechts één propagandamiddel dat in de tijd van Reformatie en Contra-Reformatie veelvuldig werd ingezet. Het lied was een ander medium. Zingen kost niets en iedereen kan eraan meedoen. De aanhef van een gereformeerde psalm of protestlied was een krachtig middel ter overtuiging. 'Calvinus leeringhe es niet dan spijt. Viverere papist', zong de tegenpartij tijdens de Opstand. Ook het toneel maakte deel uit van het toenmalige communicatiesysteem. Een bijbels toneelspel had veel weg van een kanselvoordracht. In beide gevallen werd op multimediale wijze, door beeld en geluid, een boodschap overgedragen op een groter publiek. In Nederland voerden redrijkerskamers, een soort besloten toneelgezelschappen, al voor het uitbreken van de Opstand hervormingsgezinde spelen op. In de *Siecke Stadt* bijvoorbeeld zijn 'Scriptuerlicke Predicatie' en 'Die Gemeente' deugdzaame personages, terwijl 'Hijpocrijsje' en 'Financier' de slechteriken zijn.

Dan is er het beeldmateriaal. Houtsneden en prenten konden ongetwijfeld een krachtig medium zijn ter verbreiding van het geloof. Hoe krachtig precies weten we niet. Door een combinatie van erfelijkheid en ondervoeding was het meestal niet best gesteld met het gezichtsvermogen van de gemiddelde zestiende-eeuwer. Bovendien vergde het 'lezen' van beeldmateriaal een mate van oefening en inzicht die voor de meeste mensen niet was weggelegd. Vóór de negentiende eeuw overheerste het gehoor, de tastzin en de reuk en niet zozeer het zicht. Het gegil van een gepijnigde ketter en de geur van brandend vlees maakten een publieke terechtstelling tot een veel effectiever medium dan de tweedimensionale afbeelding van het hellevuur. Dat wil niet zeggen dat er niet werd gekeken of gelezen: naast de prentkunst droeg vanaf het einde van de Middeleeuwen de boekdrukkunst bij tot het ontstaan van een hecht religieus communicatiesysteem.

Een bibliotheek van ongelezen pamfletten

In de Middeleeuwen was een boek een bijkans heilig object, een kostbaar sacraal hebeding dat analfabeten ontzag inboezemde en geleerden eerbied afdwong. Die houding veranderde toen de uitvinding van de boekdrukkunst tot massaproductie leidde. Door de integratie van drukkerij, uitgeverij en boekhandel in de groeiende kapitalistische economie was het boek opeens niet zo bijzonder meer. Er werd veel geproduceerd en veel gekocht, zij het lang niet altijd om te lezen. Het boek kende als medium dezelfde beperkingen als de preek: er werden vaak heel andere dingen mee gedaan dan de schrijver of spreker bedoeld had.

Af en toe kochten mensen boeken, ook religieuze boeken zoals een catechismus of een bijbel, om die intensief te bestuderen. Maar soms diende een boek ertoe om iemands identiteit te bevestigen. Dan kocht je bijvoorbeeld de *Catechismus* (1555) van pater Canisius, een uiteenzetting van de rooms-katholieke leer. Of je schafte een boek aan als aandenken, zoals een exemplaar van het *Geusenliedenboecxken* uit 1578, ter herinnering aan de Amsterdamse 'alteratie', de overgang van die stad naar het calvinisme. Sommige publicaties waren statusverhogend. De *Apologie ofte verantwoordinghe van den Prince van Orangien* uit 1581 maakte de boekenkast thuis er beslist interessanter op. En soms was het gewoon de nieuwste religieuze mode om een bepaald drukwerk te kopen. Niets

nieuws onder de zon, ook niet wat het koopgedrag van mensen in het verleden betreft. Toch oefende de groeiende boekenmarkt stellig grote invloed uit, ook op de religieuze meningsvorming. Neem bijvoorbeeld het pamflet. Dat was een goedkoop stuk drukwerk dat in grote hoeveelheden werd verspreid. Liefhebbers verzamelden ze zoals wij postzegels sparen. En al lazden de collectioneers ze niet, of niet allemaal, de vele titels die de boekenmarkt overspoelden, wekten de indruk dat de publieke opinie flink in beweging kon geraken. Predikanten bedienden zich graag van het medium. Rond 1590 was een op de zes pamfletenschrijvers een predikant, tegen 1630 de helft. Het cumulatieve effect van al die pamfletten was de breed gedragen overtuiging dat de vijand, ongeacht of hij paap, Spanjaard, remonstrant of 'ongodist' was, al bij voorbaat het pleit diende te verliezen. Heel subtiel was dit drukwerk in elk geval niet. De gemiddelde inwoner van de Republiek die *De Fransche tyrannie* las of hoorde voorlezen, zal zich moeilijk aan de indruk hebben kunnen onttrekken dat alle Fransen niet alleen rooms en bijgelovig, maar ook slecht en darterl waren.

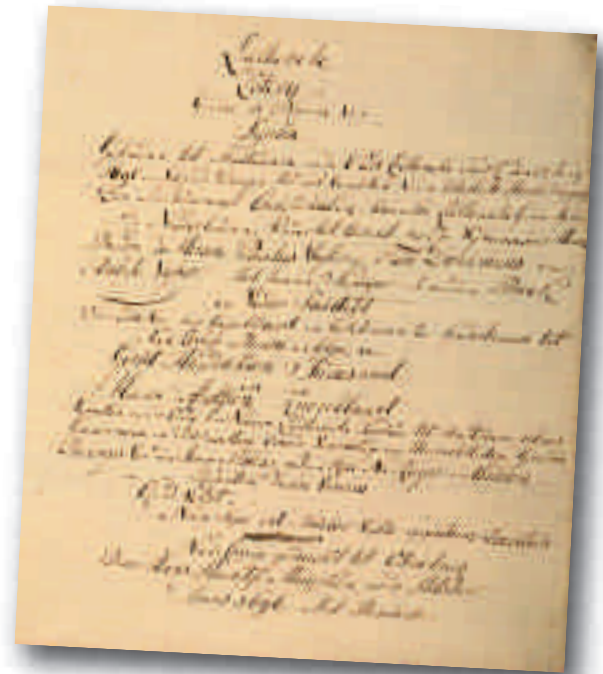
Periodiek leesgedrag

Pamfletten verschenen soms in dialoogvorm, als 'schuitenpraatjes'. Gesprekpartners converseerden dan in een fictieve trekschuit op een Hollandse vaart. Het *Schuyt-praatje* dat in 1658 tussen Delft en Leiden werd gevoerd, had tot onderwerp de 'godtloosen en onwettigen handel van een predikant van Delft, die eens burgermeesters dochter wil trouwen, tegens wil en danck van haar vader.' Zo'n gefingeerde gedachtewisseling over ernstige zaken maakte de stof wat toegankelijker en liet ook vervolggesprekken toe. Pamfletdebatten werden daardoor omvangrijker, al strekten ze zich niet over langere perioden uit. Dat gebeurde pas met de komst van de periodiek, de krant en vooral het tijdschrift.

Een week- of maandblad kon regelmatig een thema ter discussie stellen, landbouw en damesmodes bijvoorbeeld, maar ook godsdienst. In de achttiende eeuw verschenen zogenoemde spectatoriale geschriften, weekbladen gevuld met korte moraliserende verhalen, gedichten en essays. De schrijver van zo'n periodiek afficheerde zich als 'spectator', als iemand die de wereld om zich heen nauwkeurig waarneemt en zijn gedachten op papier zet. Religieuze onderwerpen treft men aan in elk spectatoriaal geschrift. Sommige specialiseerden zich in godsdienst, zoals de in Friesland uitgegeven *Zeedemeester der kerkelken* (1750-1752), die er een weektaak van maakte om functionarissen van de 'publieke' kerk op de hak te nemen.

Weldra waren specifiek godsdienstige bladen ingeburgerd. Er verscheen een orthodox-reformeerde *Nederlandsche Bibliotheek* (1774-1788) en een katholieke *Godsdienstvriend* (1818-1869). Rekkelijke protestanten lazden *Waarheid in Liefde* (1837-1872), terwijl hele massa's zich abonneerden op *De Katholieke Illustratie* (1866-1969). En dit zijn dan nog maar enkele van de grotere tijdschriften; vrachtladingen kleinere periodieken, brochures, lezingen, prekenbundels, almanakken en romans werden wekelijks afgeleverd bij de distributeurs. Massaproductie leidde tot overbelasting. De effectiviteit van de overdracht daalde recht evenredig met de toename van informatie.

> Gelukkig weten we wie achter het pseudoniem 'de zeedemeester der kerkelyken' schuilt. Het gaat om Ludovicus Stadius Muller, luthers predikant te Leeuwarden. Als 'Raisonnabel Bibliaan' kastijde deze vooruitstrevende dominee zijn behoudende collega's. Tot ontzetting van zijn niet minder conservatieve gemeente wilde deze Duitser alleen nog in het Nederlands preken. (UBVU, XP.00977)

Gerrit Hendricksen Judasaart heeft natuurlijk nooit bestaan. Pamflettisten gebruikten vaker gefingeerde namen om niet in de problemen te komen. Een laat zeventiende-eeuwse lutheraan laakte zijn Amsterdamse kerkgenoten, die met geweld een Rotterdammer uit de vijfjaarlijkse lutherse synode hadden gezet. Aan de kritiek hadden zij waarschijnlijk geen boodschap. Dit is een overgeschreven versie van het pamflet van Judasaart uit 1696. (UBVU)

< Een krantenbezorger van *de Volkskrant* in de jaren vijftig. Voor elke buurtbewoner was het duidelijk welke godsdienst aangehangen werd door degenen die zich achter deze voordeur ophielden. (KDC)

∨ Om de zestigste jaargang van de *Katholieke Illustratie* te markeren liet de redactie in 1926 deze tekening vervaardigen. Daarop staat de belangrijkste afnemer van het blad afgebeeld, namelijk de familie. Let op de onder patriarchaal gezag braaf luisterende burgerkinderen. Beantwoordt deze geïdealiseerde voorstelling aan de werkelijkheid? Vast staat wel dat het tijdschrift in deze periode zo'n 130.000 abonnees telde. (WA)

De Spiegel. Christelijk nationaal weekblad zette de *De Christelijke Illustratie* voort. Uit het omslag van dit exemplaar uit 1953 valt nauwelijks op te maken dat het blad op christelijke (lees: protestantse) grondslag was gebaseerd. Zoals andere van oorsprong godsdienstige tijdschriften ging ook dit in de jaren zestig ter ziele. (WA)

Commercie en massamedia

De enorme groei van al deze lectuur was mogelijk dankzij de rotatiepers. Daardoor werd het drukproces versneld en het product goedkoper geproduceerd. Drukwerk werd betaalbaarder voor de consument en zo kwam voor het eerst een massapubliek in beeld. Dat abonneerde zich ook op de krant, zoals de katholieke dagbladen *De Tijd* (1845-1959) en *Twentsche courant* (1844-1996). De christelijke krant beleefde zijn hoogtijdagen overigens pas in de twintigste eeuw, met bladen als de antirevolutionaire *Standaard* (1872-1944) en *Trouw* (vanaf 1943, ontstaan als verzetsblad), en de katholieke *Volkskrant* (vanaf 1919). Lezers hebben deze periodieken gespeld maar vaker opper-

vlakkig doorgebladerd, op zoek naar de kerk- of etiquetterubriek of de sportpagina. Alle kranten eindigden in de kattenbak of bij het oud papier. Hoogstens zullen stukjes godsdienstige dagbladders in het geheugen van mensen zijn blijven hangen. In dit opzicht heeft ook de krant iets weg van de preek.

Toch is er een cruciaal verschil tussen de preek en de krant. De één is een ambtelijke handeling, de ander een commerciële onderneming. Dat het onderliggende motief in beide gevallen ideëel van aard kan zijn, doet aan deze constatering niets af. Een prediker kan principiëler zijn dan een krant. Omdat hij een officiële functie uitoefent, hoeft hij zijn preek niet volledig af te stemmen op de wensen en verwachtingen van zijn publiek. Hij kan het zich permitteren voor een lege kerk te preken, want zijn salaris of toelage wordt toch wel uitbetaald. Een krant is geheel afhankelijk van het consumptiegedrag van de abonnees. Bevalt de krant hun niet, dan kopen zij hem niet. Dat is in essentie de reden waarom *De Volkskrant* allang niet meer katholiek is en *Vrij Nederland* niet langer protestant. Massamedia zoals de krant worden door afnemers niet alleen selectief gelezen, beluisterd of bekeken, maar ook alleen benut zolang ze voor het gevoel van het individu een meerwaarde hebben.

Kranten zijn altijd afhankelijk geweest van adverteerders. Voor de commercie moest bij gelegenheid ook een christelijke redactie buigen, zoals *De Tijd* in 1933 openhartig meedeelde toen lezers om censuurmaatregelen vroegen. 'Men moet hier echter niet te

Een groep studenten in de leeszaal van de (gereformeerde) Theologische Hogeschool te Kampen. Dit inklekje in het 'dagelijks' leven van toekomstige geestelijke leiders is nauwgezet in scène gezet. Geleerd kijkende jonge mannen zorgen dat de koppen van de bladen zichtbaar zijn: hier leest men keurig gekleed en gekapt *De Bazuin* en *De Wachter*, zoals de achterban verwacht. (FWA)

< In 1887 was er nog weinig mis met *De Tijd*. Hier wordt herdacht dat Paus Leo XIII een halve eeuw eerder tot priester was gewijd. De rijke versiering verbindt de kerkleider met illustere voorgangers als de heiligen Petrus, Leo de Grote, Willibrord en Nicolaas, en daarnaast met Nederland en Amsterdam. (PMA)

Dankzij een reddingsactie en steun van de lezers wist *De Tijd* in 1971 de ontkerkelijking te overleven. Drie jaar later viel alsnog het doek. Na 41.886 nummers hield het katholieke dagblad op te bestaan. (NA)

Een gereformeerde antirevolutionair bij de KRO? Jazeker! De afbeelding is niet gefotoshopt. Als gezagvoerder op nationaal niveau was het niet vreemd dat de politicus Hendrik Colijn ook zijn katholieke landgenoten toesprak. Als onze leidlieden met hem in een kabinet samenwerken, zullen veel katholieken hebben gedacht, moet de man wel te vertrouwen zijn. (PC)

puriteinsch willen zijn en b.v. afkeuren dat een huid-crème-fabrikant demonstreert hoe deze crème op den blooten arm dient te worden aangebracht.' Fabrikanten wilden nu eenmaal gebruik maken van 'het familieblad met de grootste oplage' om hun producten aan te prijzen en zonder de ondernemers kon het familieblad niet bestaan.

Religie en radio

Wat hier over de krant is gezegd, gaat niet helemaal op voor radio en televisie. In het Nederlandse bestel zijn de publieksomroepen immers niet volledig aan de commercie overgeleverd. Dat neemt niet weg dat wie in dit land via radio of televisie iets wil verkondigen, zijn boodschap moet aanpassen aan het medium in kwestie. De programmamakers van de eerste omroepen hadden dat gauw in de gaten. Aanvankelijk gingen religieuze leiders er vanuit, dat ze niet veel meer hoefden te doen dan de ether te vullen met een eenduidig christelijk geluid. Van die illusie waren zij gauw gespeend. 'Men maakt tevoren geen bestek', klaagde een katholieke krant in 1929 over liederen die al te vrijelijk omgingen met de radioknop, 'men flaneert maar zoowat door den aether en houdt stil, waar het voor het oogblik aannemelijk klinkt'. Had de luisteraar net een mooi stukje Mozart beluisterd, werd hij verrast door een mondain hoorspel. Dan was het kwaad al geschied, want de verleidingen van de ether waren groot. Het was zaak godsdienstig verantwoorde omroepen op en in te richten.

De Nederlandsche Christelijke Radio-Vereeniging kwam in 1924, de Katholieke Radio-Omroep in 1925 en de Vrijzinnig Protestantse Radio-Omroep in 1926. De confessionele omroepen hadden zelfs een eigen zender, niet in Hilversum maar in Huizen. In de snel moderniserende wereld van het interbellum gaven christelijke radiosprekers de gelovige achterban vingerwijzingen voor het dagelijks leven. 'Op grond van Gods Woord kan nooit iemand zeggen, dat kort haar dragen zonde is', aldus de gezaghebbende Johannes Francken in zijn vragenuurtje ('veel vragen één antwoord') op de NCRV-radio in 1936. Misschien heeft zijn advies nog een twintigste-eeuwse harige oorlog voorkomen. Geliefd, en niet alleen bij katholieken, waren de radiopraatjes van Pater Henri de Greeve (bekend van de leus, 'verbeter de wereld, begin bij jezelf'). In zijn succesvolle

Met de postume zegen van Paus Benedictus XV luistert een katholiek boerengezin in de jaren vijftig naar de radio. Nieuwe media concurreren met oude, zoals de afbeeldingen van de vlucht van Jozef, Maria en Jezus naar Egypte (links) en hun terugkeer (rechts). En natuurlijk het onvermijdelijke kruisbeeld op de schoorsteenmantel. (SFA)

Soms lagen zenders en zielenherders in de clinch. 'Men heeft de klanken der wereldsche muziek opgevangen, die de gedachten in de danszaal deden vertoeven', mopperden dominees over radioluisteraars. De NCRV speelde de bal terug. Laat het gezinshoofd waakzaamheid en zelfdiscipline betrachten. En wie kon daar het beste op toezien? De dominee! (PC)

rubriek *Lichtbaken*, uitgezonden op zaterdagavond rond acht uur, behandelde hij actuele kwesties en vroeg hij aandacht voor de sociaal zwakkeren.

Vlak voor de oorlog bezat twee van elke drie huishoudens een radiotoestel of 'draadomroepontvanger'. Vrouwen luisterden vaker naar de radio dan mannen, en vooral vrouwen deden hun voordeel met het Godsdienstig Halfuurtje in de ochtenduitzending. Overigens vonden programma's over klassieke muziek en godsdienst landelijk gezien de minste afname. In de jaren vijftig genoten zelfs onder NCRV-leden de 'dames' Snip en Snap (de travestieten Willy Walden en Piet Muyselaar) grotere populariteit dan uitzendingen van de radiopastor. Maar al luisterde de achterban af en toe stiekem naar amusementsprogramma's van concurrerende omroepen, de levensbeschouwelijke zenders wisten een trouw ledenbestand op te bouwen. Het aantal leden groeide enorm, bij de KRO van 85.000 in 1947 naar 604.000 in 1960, bij de NCRV in dezelfde periode van 101.000 naar 436.000. 'Ze gaat vrijwel nooit uit', zo beschreven onderzoekers in 1955 het gedrag van een gereformeerd meisje: 'Zij luistert vaak naar de NCRV. Een voorkeur voor bepaalde muziek heeft ze niet, of het moesten orgelconcerten zijn...'.

Tien jaar NCRV werd herdacht met een vol symboliek geladen, mediage-nieke briefopener van 10 centimeter lang. Het hebbedingetje verbindt twee verzen uit het Evangelie naar Johannes: 'Uw woord is de waarheid' (vers 17) en ut omnes unum sint, 'opdat zij allen één zijn' (vers 21). Aan die gemeenschapsvorming zou de radio moeten bijdragen. (MCC)

Op 7 maart 1931 zegende aartsbischop Joannes Jansen de draaitafels in de nieuwe KRO-studio in. Die stond in Hilversum, de plaats waar de Nederlandsche Seintoestellen Fabrik was gevestigd en de zenders werden neergezet. Een bouwval aan de Emmastraat werd aangekocht, mede vanwege de redelijke akoestiek. (SFA)

Kijkcijfers en schapen

In 1968 schrapte de V.P.R.O. de puntjes in zijn naam. De omroep die ooit de gedachte van een 'radiogemeente' in het leven had geroepen, veranderde als VPRO van vrijzinnig naar libertair, van protestants naar seculier. De verandering is tekenend voor de snelle aanpassing van het omroepaanbod aan de veranderende eisen van het publiek, dat in de jaren zestig in de ban raakte van popmuziek, medezeggenschap, feminisme, flowerpower en lang haar. Zonder de televisie was deze vrijheidsminnende geestesgesteldheid niet ontstaan. In 1965 bezaten 68 huishoudens op elke honderd een televisietoestel en dat getal nam alleen maar toe. Al keken orthodoxe protestanten veel minder 'teevee' dan de gemiddelde Nederlander (sommige protestanten keken helemaal niet), iedereen volgde het journaal, voetbaluitzendingen, speelfilms of amusementsprogramma's. Voor hun godsdienst gingen gelovige kijkers het liefst naar de kerk. Die werd steeds slechter bezocht, zodat godsdienstige programma's nog minder bekeken werden dan ooit. Door de omstandigheden gedwongen, stelden de confessionele media zich zo nu en dan ernstige vragen over hun bestaansrecht en functioneren.

Hoe nuttig waren dergelijke zelfbespiegelingen? Als we het bijbelboek Mattheüs mogen geloven, is inzicht in het bereik en de doelmatigheid van een religieus programma-aanbod zinloos. Uitzenden is 'dissemineren' in de oorspronkelijke betekenis van het woord: het zaad verspreiden, in de hoop dat één korreltje op vruchtbare bodem valt. Jezus zou waarschijnlijk zijn schouders hebben opgehaald over onderzoek naar kijkcijfers en media-impact. In religies als het christendom gaat het niet om kwantiteit maar om kwaliteit: de redding van één ziel is meer waard dan alle rijkdom

Een van de best beluisterde programma's, de door de EO uitgezonden *Muzikale fruitmand* – tegenwoordig goed voor zo'n 150.000 luisteraars. Dat is deels te verklaren door het feit dat dit radioprogramma uniek in zijn soort is. De verzoeknummers die sinds 1971 voor zieke mensen worden aangevraagd, bestaan uit psalmen en andere geestelijke liederen. (EO)

Een katholiek gezin kijkt in de jaren zestig naar de televisie. Werd op dit ogenblik de documentaire *Grenzen van het leven* uitgezonden? *Flip de Tovenarsleerling* zal het wel niet zijn geweest. Of keken ze naar *Cyrano de Bergerac*, of wellicht *Stadhuis op stelten*? We weten alleen dat sommigen nog altijd meer belangstelling hadden voor de krant. (KDC)

op aarde. Je zult met een landelijke uitzending op prime time maar net dat ene van de kudde afgedwaalde schaaap redden (om een andere bijbelse metafoor te gebruiken)! Aan niet-christelijke omroepen was dit argument uiteraard niet besteed. Zij deden decennialang hun best om het geloof te vermijden, juist om het grote publiek te trekken. 'Het is natuurlijk het leukst als alle kinderen pret hebben', vond Aart Staartjes toen hij eenmaal voor de VARA werkte. Ooit was hij verteller van bijbelse verhalen in *Woord voor woord* van de IKOR, het in 1946 opgerichte Interkerkelijk Overleg inzake Radio-aan gelegenheden. In de jaren zeventig begon de Evangelische Omroep juist ondubbelzinnig het geloof uit te dragen. Aanvankelijk bediende de omroep vooral de eigen orthodox-protestantse bevolkingsgroep. Toen in 1984 het ledental zodanig gegroeid was dat de EO de 'B-status' verwierf, werden ook lichtere programma's uitgezonden. Na het verkrijgen van de A-status in 1992 verschenen zelfs spelletjes op het scherm. Verkwanselde de omroep op deze wijze zijn religieuze principes? Misschien, maar ook de EO koesterde dat ene verloren schaapje en het kwam er vooral op aan, het beestje via de media te bereiken. In oudere EO-talkshows werden mensen uitgenodigd die van de drugs afgekickt of van een ziekte genezen waren om van de kracht van het geloof te getuigen. Andries Knevel pakte dat in *Het Elfde Uur*, het succesvolle paradepaard van de A-omroep, anders aan. Om de tafel zaten gedreven of bekende Nederlanders, naast mensen die op enigerlei manier actief waren als gelovigen. De formule werkte drem pelverlagend. Onkerkelijken zaptten niet meteen weg als de EO in beeld kwam, terwijl de Hilversumse evangelischen toch een stukje getuigenis meegaven.

Het wonder dat televisie heet

‘De televisie is een wonder,’ vond dominee Johan Langstraat. Hij was aan dit wonderlijke object verknocht en behoorde daarmee tot een minderheid. Nederland kende in 1963 nog maar weinig ‘kerkelijk meelevende’ televisiebezitters van protestantsen huize. Dat zou gauw veranderen. Het apparaat breidde zich begin jaren zestig razendsnel over het land uit. Destijds bezat 50 procent van de huishoudens een zwart-wit beeldscherm; een kwart eeuw later had meer dan 90 procent de beschikking over kleuren tv.

In die periode was de televisie getuige van talrijke maatschappelijke veranderingen die de huiskamer niet onberoerd lieten: de opkomst van de jeugdcultuur, de leegloop van de kerken, de ontzuiling van de samenleving. De televisie was natuurlijk meer dan getuige. Zij droeg actief aan de veranderingen bij. Is de ‘vertrossing’ van Nederland niet grotendeels aan de televisie te wijten? Een ‘stille’ getuige was zij trouwens niet, zeker niet als ds. Langstraat zelf op de buis verscheen. Sinds 1951 verzorgde hij de ‘dagafsluiting’, het gebed dat uitgesproken werd voordat de technici in de studio de stekker uit het stopcontact trokken. ‘Een handdruk van God’, noemde de televisiedominee de woorden die hij voor het slapengaan richtte tot het kijkerspubliek.

De televisie was bovendien getuige van het persoonlijke leven dat zich afspeelde in de huiskamer. Maar ook in dit opzicht had de televisie een dubbele functie. Als stille getuige diende zij soms als bijzettafeltje-metkleed waarop een vaas met bloemen of een kandelaar prijkte. Als massamedium verspreidde zij tegelijk een boodschap, waardoor er een soort spirituele televisiegemeente ontstond. Langstraat was ervan overtuigd dat mensen zijn dagelijks gebed in goede orde ontvingen. ‘Nee, niet alleen kerkelijke mensen. Ook zij, die geen enkele binding meer hebben, schrijven, bellen je op, zeggen je iets in de hoop een antwoord te krijgen.’ Langstraat beschouwde het staaltje van menselijk vernuft uit Eindhoven als een godsgeschenk. ‘Evangelie en electronica maken mij in hun bijna tegenstrijdig lijkend samenspel stil, beschaamd, verheugd en gelukkig’ legde hij uit, ‘want door middel van beiden ben je een tot oor geworden gezicht’. Een handdruk van God, een tot oor geworden gezicht, een scherm dat luistert – een predikant die via een elektronisch medium zielzorg pleegt. Langstraat kon het mooi zeggen.

De hervormde predikant en radiodominee Johannes Langstraat (1911-2000), die tussen 1951 en 1972 voor de NCRV de avond met een geestelijk woord afsloot. Het verhaal gaat dat de meters bij de waterleiding uitsloegen zodra hij zijn karwei had afgemaakt. Luisteraars haastten zich dan om de ketel op te zetten of naar de wc te rennen. (PC)

Andries Knevel, een van de coryfeeën van de EO, hier te zien in *Knevel op zaterdag*. Het programma verscheen tussen 2001 en 2004 op de beeldbuis. Wie zich niet stoorde aan het beleurende vingertje en de, laten we zeggen, wat typische interviewtechniek van de anchorman, maakte soms interessante gesprekken mee. (ANP)

✓ Jo de Meyere (rechts) staat als de dienstbare Kapelaan Odekerke uit de televisieserie *Dagboek van een herdershond* tegenover Bob Storm als de conservatieve dorpspastoor Bonhomme. De film is een vrije bewerking van de *Kroniek eener parochie* van de priester Jacques Schreurs (1893-1966), die meerdere romans over de Limburgse mijnstreek schreef. (NOS)

Populair geloof

Toen vanaf de jaren zestig de zuilen in de samenleving afbrokkelden, hoefden religieuze omroepen zich niet meer uitsluitend te beijveren voor de eigen loyale achterban. Lange tijd nam alleen de EO het grote woord herkerstening voor zijn rekening. Nu wilden alle godsdienstig georiënteerde omroepen wel de wereld veroveren en zij deden dat door aantrekkelijke televisiefilms uit te zenden. De KRO bijvoorbeeld lanceerde in 1978 de successerie *Dagboek van een herdershond*, met een keur aan topacteurs geproduceerd door Joop van den Ende. Het verhaal over de wat onbeholpen Limburgse kapelaan Erik Odekerke bracht menigeen het rijke roomse leven van weleer in herinnering. De EO scoorde met het *Kleine huis op de prairie*, over een negentiende-eeuws Amerikaans pioniersgezin. Het verhaal was nogal braaf en zoetsappig maar daarmee in de ogen van vaders en moeders uitstekend geschikt voor de jeugd, die aan de televisie gekluisterd zat.

De zeven afleveringen van *Sil de strandjutter*, in 1976 door de NCRV uitgezonden, speelde zich af in een protestants milieu op Terschelling. Het verhaal draaide om de breuk tussen Sil en de kerk, vanwege de weigering van de dominee zijn geadopteerde dochter ten doop te houden. De serie getuigde niet van een godsdienst, maar stelde veeleer morele keuzes aan de orde. In de jaren tachtig liet de IKON (opvolger van de IKOR) ernstig kijkende wereldverbeteraars in discussiepanels allerlei maatschappelijke kwesties uitleggen. 'De IKON is een half uur problemen en irritatie en je hebt zelf al problemen genoeg', was één niet ontypische reactie uit die tijd. Het religieuze gehalte van de uitzendingen vervaagde en daarmee ook de ideologische verschillen tussen de omroepen.

De positie van de religieuze omroepen in het publieke bestel werd er niet makkelijker op toen in de jaren negentig godsdienst weer in zwang raakte en zelfs commerciële zenders ermee aan de haal gingen. De houding van het brede publiek tegenover reli-

Drie engelen uit de Amerikaanse televisieserie *Touched by an angel* (1994-2003). Monica, Tess en Andrew waren overal rond op aarde (maar vooral de V.S.) om ongelukkige mensen te verzekerden dat God ze niet vergeten is. Nieuwe of alternatieve religieuze verhalen gedijden goed in de jaren negentig. (EO)

TERUG IN DE TIJD

Verontruste burgers protesteren tegen Jezusfilms

Op 6 november 1972 ontving de burgemeester van Almelo een petitie van verontruste, verontwaardigde burgers. De Christelijke Gereformeerde en vrijgemaakte Gereformeerde Kerken ter plaatse eisten een verbod op uitvoering van de 'rock-musical' *Godspell*. Het theaterstuk voerde Jezus als een soort clown ten tonele en op een bepaald moment kneep (naar verluidt) een luid claxonerende acteur Maria Magdalena in beide borsten.

Blasfemie! Godslastering! riepen conservatieve kerkgangers. In het gepolariseerde Nederland van die tijd was altijd wel iemand te vinden die geestdriftig aanpreef wat een ander woedend laakte. Kunst! Verdieping! riepen progressieve gelovigen.

Voorstanders waren getroffen door het vermogen van opeenvolgende regisseurs om actuele Jezussen neer te zetten. Hun bewondering werd niet door iedereen gedeeld. Nog zo'n omstreden Broadway-productie die het tot film bracht, was de rockopera *Jesus Christ Superstar* (1973). De in Vlaanderen gevestigde Nederlandse Vereniging tegen Godslastering riep predikanten op te protesteren tegen de 'ontluistering van Christus'. Wie haalde het in zijn hoofd de verrader Judas als de gelijke van Jezus voor te stellen? De kranten werden bestookt met de ene ingezonden klaagbrief na de ander, over het verbond tussen media en mammon, over de opstanding van Jezus in de commercie, over Maria in een minirokje. Alsof het niet al genoeg was dat de Beatles en Bob Dylan op de religieuze toer waren gegaan. Tot overmaat van ramp werd ook de zoon van God als hippe goeroe uitgebeeld!

Zo ontstond een traditie van controverses rondom commerciële Jezusfilms. Ook in Nederland werden christenen opgeroepen te bidden om vergeving van de Monty Python-groep, die de satirische *Life of Brian* (1979) op haar geweten had. De meeste kijkers vonden *Jezus van Nazareth* (1981) van Franco Zeffirelli fraai verfilmd, maar voor sommigen was de hoofdpersoon te kwezelachtig en voor anderen weer te eenzijdig historisch. *The Last Temptation of Christ* (1988) voerde een menselijke Jezus met seksuele verlangens op. Die van *The Passion of the Christ* (2004) bewoog zich vooral lijdend en bloedend over het witte doek. Een controversiële verfilming is altijd goed voor een kassucces en dan hoeft het filmscenario niet eens bijster sterk te zijn. De omstreden film *Submission* (2004), waarin stevige kritiek werd geleverd op de islam, stond in een eerbiedwaardige Nederlandse traditie van controversieel religieus docudrama.

Een scène uit de musical *Jesus Christ Superstar*. Het script verbeeldde het evangelie eerder als psychologisch drama dan als de cruciale fase in de heilsgeschiedenis. Twee idealistische vrienden, Jezus en Judas, maken verschillende keuzes als de zaak uit de hand loopt. Jezus wordt berecht en gedood, Judas verradt zijn vriend om erger te voorkomen en pleegt zelfmoord. (ANP)

In de bloederige film *The passion of the Christ* werd de Verlosser geslagen, verminkt, gemarteld, doorboord en ten slotte geëxecuteerd – een poging om filmisch uitdrukking te geven aan het lijden van Christus. Onomstreden was de film niet. (ANP)

gieuze producties was plotsklaps veranderd. Omroepen richtten zich nu minder direct op ethische kwesties en ook in hallelujastemming verkerende bekeerlingen werden van de buis afgevoerd. Religie werden subtieler aan de man gebracht. Programma's over godsdienst gaven hoogstens een hint van de aanwezigheid van het goddelijke, het bovennatuurlijke en het mysterieuze in deze wereld. De ervaring en beleving van godsdienst telde, niet het getuigenis of de moraal.

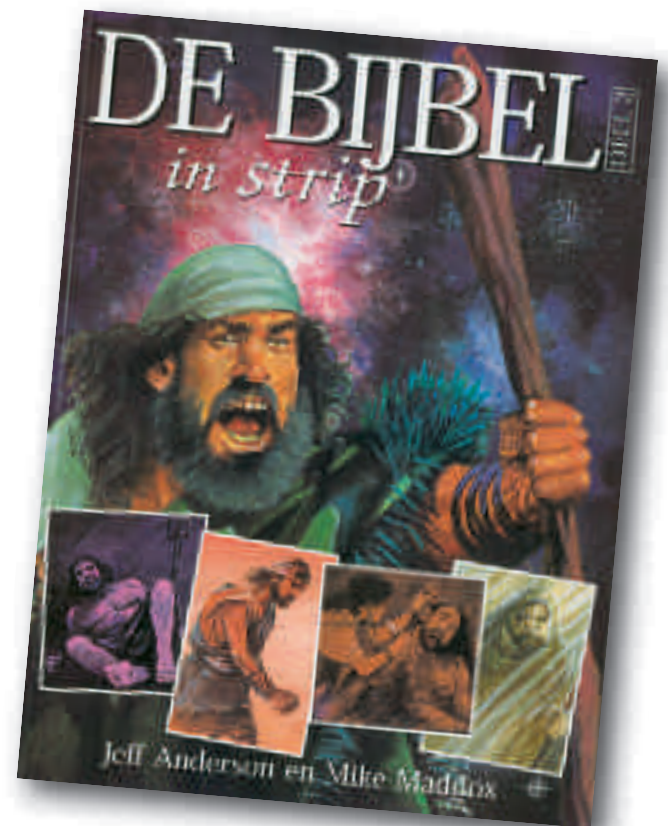
Nota bene Veronica begon in 1994 met de razend populaire X-Files, een Amerikaanse serie die op geraffineerde wijze inspeelde op de algemene belangstelling voor spiritualiteit. De reeks stelde religie serieus aan de orde door te putten uit een arsenaal van religieuze mythen en verhalen over paranormale verschijnselen, met hier en daar een vleugje sciencefiction. 'Ik heb dingen gezien', zegt de heldin, een agente van de FBI, 'die ik niet kan ontkennen'. *Touched by an angel*, over hulpvaardige engelen in mensengedaante, sloot aan bij de voorkeur van de EO voor verhalen over mensen in moeilijke situaties. 'Welke engel vinden jullie het leukst?', vragen fans zich tegenwoordig af op websites. 'Ik ben in het geheel niet gelovig voor wat een God betreft', schreef een *angel*-liefhebber niet zo lang geleden op hyves.nl, 'maar ik geloof wel dat er om ons heen engelen zijn die ons begeleiden en soms ook leiden.'

i-Podpriesters en cyberimams

De in Nederland ontstane, virtuele gemeenschap Hyves ('always in touch with your friends') is een schatkamer van hedendaagse religieuze opvattingen. Het internet bewijst eens te meer dat mensen zelf gestalte geven aan hun geloof, door uit het mediaaanbod te selecteren en dat materiaal vervolgens zelf te interpreteren. Dat geldt voor huidige toeristen op de digitale snelweg evenzeer als voor de treinreizigers die Ver Huell in 1863 tegenkwam in het Wolfhezer Bos. Misschien is de wereld van de media zelfs democratischer dan ooit. Iedere gelovige is zijn of haar eigen 'zender' geworden. Elk individu kan een persoonlijke mening over godsdienst kwijt op een website of weblog, en desgewenst een eigen reli-site of reliblog beginnen. Wie slim is, kan als individuele mediaondernemer aan het geloof nog geld verdienen ook. Een van de oudere sociale functies van het kerkbezoek, de koppelarij, is allang overgenomen door datingsites voor alleenstaande christenen en moslims.

Intussen proberen religieuze leiders nog altijd de meningen te beïnvloeden, gebruikmakend van de modernste media. Podcastende priesters, die radio maken via het internet, zijn evenzeer actief als cyberimams, die op buitenlandse websites hun eigen uitleg van islamitische leefregels aanbieden. Door de ongehoord snelle opkomst van de thuiscomputer en de vercommercialisering van ether en kabel dringt de wereld rechtstreeks de huiskamer binnen. Wie alternatieve berichtgeving uit het Midden-Oosten wil ontvangen – niet onbelangrijk voor de beeldvorming over de islam – en bovendien het Arabisch of Engels machtig is, kan rustig afstemmen op Al-Jazeera. En wie het *Hour of Power* van dominee Schuler uit de Crystal Cathedral in Los Angeles wil meervaren, kan dat op zondagochtend via een commerciële omroep doen – om vervolgens op de winkelwebsite een DVD van een prekende katholieke priester te kopen.

De institutionele vormgeving van het medialandschap vertoont in Nederland bepaalde 'typische' trekken. Daardoor is het mogelijk dat minuscule protestantse en katholieke omroepjes in het leven worden gehouden. Ook de moslimwereld is op goed-Nederlandse wijze door religieuze onenigheid verdeeld, zodat de Nederlandse Islamitische Omroep en de Nederlandse Moslim Omroep elkaar lustig beconcurreren met onlinepreken en koranrecitaties. Hoeveel van dit media-aanbod uiteindelijk bij de luisteraar of toeschouwer beklift, is in 2009 nog altijd even onduidelijk als in 1863. In dit opzicht wijkt de omgang van Nederlanders met de media nauwelijks af van die in andere landen. Gelovigen en media hebben er altijd al een wederzijdse verstandhouding op na

De publiciteitsmanagers van het christendom benutten niet alleen nieuwe media, maar ook op geheel nieuwe wijze oude media. Hier een versie van de bijbel uit 2000. Dit stripverhaal van 'Genesis tot Openbaring' benadrukt de emoties van de figuren. En dan vooral mannelijke emoties: masculiene strijdbaarheid voert onder conservatieve evangelischen de boventoon. (PC)

gehouden. Religieuze media ontlenen hun gezag aan erkenning door het gelovige publiek, dat naar huis neemt wat het meenemen wil. Voor de beheerders van media komt het er vooral op aan, woord en beeld langs zoveel mogelijk kanalen te verspreiden, in de hoop dat er iemand is die aandachtig leest, kijkt of luistert. Zelfs een toeschouwer als O. Veralby nam iets mee van het Wolfhezer Bos, al was het niet precies datgene wat de dominees hadden bedoeld.

Een knuffelend stelletje op de EO jongerendag van 1999, als verbeelding van de vele manieren waarop religieuze communicatie plaatsvindt. Het T-shirt van het meisje is een publiek visueel communicatiemiddel dat oproept tot blijmoedig privé-contact met een hogere macht. Het paartje nodigt tijdens een massabijeenkomst mensen in de omgeving uit zich in telefonische verbinding te stellen met een gesprekspartner die geestelijke verzorging biedt. Of hun onderlinge communicatie op het moment waarop de foto werd genomen minder spiritueel van aard was? (ANP)

Colofon

Geloof in Nederland is een uitgave van Waanders Uitgevers in samenwerking met het Catharijneconvent in Utrecht en historici van de Vrije Universiteit Amsterdam.

Redactie: Willem Bouwman, Joris van Eijnatten, Tanja Kootte, Menno van der Laan, Fred van Lieburg, Inge Schriemer en Casper Staal.

Basisvormgeving: Manifesta Rotterdam

Vormgeving nummer 33: Dharuba vormgeving, Heino

Druk: Waanders Drukkers, Zwolle

Illustratieverantwoording

De uitgever heeft zijn uiterste best gedaan de rechten met betrekking tot de illustraties te regelen volgens de bepalingen van de Auteurswet. Zij die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, worden verzocht contact op te nemen met de uitgever.

Van werken van beeldende kunstenaars, aangesloten bij een Cisac-organisatie, is het auteursrecht geregeld via Pictoright te Amsterdam.

C/o Pictoright Amsterdam 2009

ANP: Algemeen Nederlands Persbureau

AvS: Atlas van Stolk, Rotterdam

EM: E. van Mackelenbergh

NOS: Nederlandse Omroep Stichting

FWA: Frans Walkate Archief, Kampen

HCO: Historisch Centrum Overijssel

KDC: Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen

KOG: Koninklijk Oudheidkundig Genootschap

LvG: Lambert van Gelder

MCC: Museum Catharijneconvent, Utrecht

NA: Nationaal Archief

NOM: Nederlands Openluchtmuseum

OLHS: Ons' Lieve Heer op Solder

PC: Particuliere Collectie

UBVU: Universiteitsbibliotheek Vrije Universiteit

PMA: Persmuseum Amsterdam

EO: Evangelische Omroep

RM: Rijksmuseum Amsterdam

SFA: Spaarnestad Fotoarchief

WA: Waanders archief

WB: Willem Bouwman

Illustratie omslag voor: Ouderlingen in de Nieuwe Kerk in Amsterdam doen omstreeks 1894 hun best om met open-geslagen bijbel voor zich de preek te verstaan. Bernard de Hoog maakte er dit schilderij van. (TGK)

Illustratie omslag achter: De verspreiding van stichtelijke informatie via een massamedium zoals radio of televisie is maar één vorm van communicatie. Soms kan een tweespraak effectiever zijn. Deze vrouwelijke soldaat van het Leger des Heils communiceert 'van punt tot punt' met een hulpbehoevende vrouw. De foto werd in 1965 tegenover het Centraal Station in Amsterdam genomen. (SFA)

©2009 Uitgeverij Waanders b.v. Zwolle

www.geloofinnederland.net

www.waanders.nl

Abonnementen

Losse delen zijn verkrijgbaar bij boek- en tijdschriftenhandel. Prijs € 5,95 per deel.

Voor abonnementen kunt u zich wenden tot:

Waanders Uitgevers, postbus 1129, 8001 BC Zwolle

038 - 467 34 00 | 038 - 467 34 01 fax | abonnementen@waanders.nl

Het abonnement kan op elk gewenst moment ingaan. Opzegging dient schriftelijk te gebeuren. De opzegging gaat in na de dan lopende periode van vijf delen. Voor betaling van uw abonnement ontvangt u een factuur. U kunt ook bij automatische incasso betalen. Prijzen onder voorbehoud van wijzigingen.

Geloof IN NEDERLAND

In deel 34 2000 jaar Nederlanders en het einde der tijden

door Herman Paul

In 1536 bungelde het lijk van Johan Beukelszoon aan de toren van de Lambertijkerk in Münster. De reden voor zijn doodstraf? Hij had zich vergist in het einde der tijden. Vanuit de gedachte dat Christus bijna zou terugkeren, had Johan zich opgeworpen als profeet van het Godsrijk. Met deze jongeman, bekend als Jan van Leiden, liep het dus slecht af. Maar hij was beslist niet de enige die geloofde in (of fantaseerde over) het einde der tijden. De eeuwen door zijn Nederlanders bang geweest voor een 'antichrist' of dadjdjaal. Altijd hebben joden en christenen uitgezien naar de messias. En, trouwens, voorspelt de nieuwste hype geen wereldeinde voor 2012?

Geloof

IN NEDERLAND

Honderdduizenden Nederlanders zijn belijdend christen of hebben nog herinneringen aan de tijd dat zij er 'nog iets aan deden'. *Geloof in Nederland* wil hun geheugen opfrissen. De reeks geeft een historisch overzicht van het christendom in Nederland, in al zijn veelzijdigheid. Zij behandelt die religieuze historie thematisch, steeds in een nieuw deel van dit imposant verzamelwerk. Die aanpak geeft de mogelijkheid ook de andere geloven in Nederland bij het verhaal te betrekken. *Geloof in Nederland* is voor iedereen die wil weten hoe de kerstening plaatsvond, welke kloosters er ook al weer zijn geweest, hoe een goede gereformeerde kerkdienst er vroeger uitzag, waarom christenen kerstfeest vieren en moslims het suikerfeest, welke heiligen werden vereerd, wat de invloed van het geloof op de ziekenzorg was en nog veel meer zaken.

Deel 33:

Geloof en de media

Van preek tot pamflet en van krant tot weblog. De wijze waarop religieuze leiders hun boodschap overbrengen op hun publiek is sinds de middeleeuwen sterk veranderd. Pater Brugman praatte in de vijftiende eeuw zijn gehoor de oren van het hoofd, een televisiedominee kunnen we met de druk op een knop het zwijgen opleggen. Zulke veranderingen zijn niet in de laatste plaats een gevolg van technische ontwikkelingen. De invloed van de drukpers, de radio, de televisie en de computer op ons dagelijks leven is enorm geweest. Aan die invloed is het geloof niet ontsnapt. Hoe zijn religieuze Nederlanders door de eeuwen omgegaan met de media? Is de boodschap erdoor veranderd, of juist het publiek?

Waanders Uitgevers | Museum Catharijneconvent

